
Individueel pastoraat bij Calvijn

R.J. de Vries

Abstract

Writings on John Calvin as a pastor often underestimate the aspect of individual pastoral care. The author questions if and how individual pastoral care as found in Calvin's writings can be defined as a distinct field of practice. For that purpose he investigates Calvin's views on the ministry of the pastor and on the personal confession of guilt. He ascertains that Calvin's notion of pastoral care forms a complex unity. A practical-theological perspective distinguishes several functions and forms. Applying personal conversation in individual pastoral care is an important aspect of the ministry of the pastor, as illustrated with examples from Calvin's pastoral practice.

Inleiding: tucht of troost

Het Calvijnyaar 2009 maakte voor een groot publiek een resultaat van het recente Calvijnonderzoek duidelijk, namelijk 'dat het Calvijnbeeld langzamerhand positiever of in ieder geval beduidend minder negatief is geworden'.¹ Dat meer realistische beeld is echter nog onvoldoende doorgedrongen in de opvatting van Calvijn als pastor. Zo schetst Frans Willem Verbaan in zijn roman *Heilig vuur* (2009) een beeld van Calvijns pastoraat dat eerder doet denken aan tucht dan aan troost, eerder aan controle dan aan contact. In dit artikel bespreek ik de vraag of deze beeldvorming recht doet aan de pastor Calvijn. Ik wijs op twee problemen.

In de praktische theologie worden nieuwe inzichten en interpretaties ten aanzien van Calvijns pastoraat nog steeds eenzijdig verwerkt. Een voorbeeld hiervan is het leerboek van Klaus Winkler uit 2000, waarin Calvijns zielzorg wordt getypeerd als 'een strakke leiding van de zielen'.² Eerder hebben in het bijzonder Werner Schütz (1977) en Hans Scholl (1995) een evenwichtiger en positiever beeld van Calvijn als pastor gegeven.³ Hoewel Winkler van hun

-
- 1 H.J. Selderhuis, 'Calvijn: beeld en zelfbeeld', in: dez. (red.), *Calvijn. Handboek*, Kampen 2008, 25.
  - 2 K. Winkler, *Seelsorge*, Berlijn 2000, 118.
  - 3 W. Schütz, *Seelsorge. Ein Grundriß*, Gütersloh 1977, 22-25. H. Scholl, 'Johannes Calvin', in: Chr. Möller (Hg.), *Geschichte der Seelsorge in Einzelporträts*. Bd. 2, Göttingen 1995, 103-126. J. Ziemer neemt deze weergaven over in dez., *Seelsorgelehre. Eine Einführung für Studium und Praxis*, Göttingen 2000, 62-65.

publicaties gebruik maakt en ook de complexiteit van Calvijns pastoraatopvatting erkent, reduceert hij diens zielzorg enkele zinnen later tot de tucht: 'Alle zielzorg blijft daarbij ingebed in de kerkelijke tucht'. Volgens Winkler wordt het huisbezoek bij Calvijn een 'Kontrollsysteme'.⁴

Als tweede probleem wijs ik op de gebruikelijke typering in de pastoraal-theologische literatuur van het huisbezoek in de calvinistische traditie als opzien en omzien.⁵ 'Huisbezoek heeft dus vanouds het karakter van kerkelijk opzicht'.⁶ In deze benadering gaat de ontwikkeling van opzien toen naar omzien nu. Op die manier wordt het opzicht verbonden met Calvijn. Gerben Heitink stelt dat zulk huisbezoek niet meer past bij een geïndividualiseerde samenleving. Het ademt voor velen 'een geest van paternalisme en bemoeizucht'.⁷ Het is juist dat in Calvijns pastoraat opzicht een rol speelt, maar het is de vraag of dat het hele verhaal is. Heitink noemt drie achtergronden van het huisbezoek, te weten de persoonlijke schuldbelijdenis als vernieuwing van de biecht, het huisbezoek voor het avondmaal en het opzicht of de tucht. De pastorale zorg voor de enkeling ontbreekt in dit overzicht. Kwam zulke individuele zielzorg bij Calvijn niet voor? Schütz meent van wel. Hij noemt dezelfde drie aspecten van Calvijns pastoraat als Heitink, maar voegt daaraan nog een vierde toe, namelijk het bezoeken van zieken en gevangenen. Daarom stelt hij dat de zielzorg bij Calvijn niet alleen tucht betekent, maar ook troost: aangevochten en zoekende mensen met Gods Woord en menselijke raad bijstaan.⁸

In dit artikel onderzoek ik de vraag hoe het individuele pastoraat in Calvijns geschriften ter sprake komt. Daarbij kunnen drie vragen worden onderscheiden. Waar schrijft Calvijn daarover? Wat is daarbij kenmerkend voor zijn opvatting van de zielzorg? Welk beeld krijgen we daardoor van Calvijn als pastor? Voor dit onderzoek zijn verschillende teksten van belang, waaronder de Institutie, de Kerkorde, het Dienstboek en de brieven. Ook zal ik kort ingaan op de notulen van het consistorie, aangezien in die vergadering naast de tucht soms ook pastorale zorg wordt gepraktiseerd. Enkele gevalbe-

---

4 Winkler, *a.w.* verwerkt Schütz en Scholl slechts ten dele in zijn eigen, beperktere reconstructie.

5 G. Heitink, *Pastorale zorg. Theologie, differentiatie, praktijk*, Kampen 1998, 174 v.; dez., *Een kerk met karakter. Tijd voor heroriëntatie*, Kampen 2007, 173; K. Runia, *Notities over de ambten*, Kampen 1992, 51-61.

6 Heitink, *Pastorale zorg*, 175.

7 *A.w.*

8 Schütz, *Seelsorge*, 25: 'Seelsorge umfaßt auch bei Calvin mehr als nur Maßnahmen der Kirchenzucht [...], sie will mit Gottes Wort und menschlichen Rat den Angefochtenen und Verzagten, den Ratlosen und Irrenden, den Schuldigen und Verzweifelten Beistand leisten'.

schrijvingen uit de brieven concretiseren het beeld van Calvijn als pastor.

Vooraf moet de vraag gesteld worden of in een onderzoek naar individueel pastoraat bij Calvijn geen anachronisme schuilt.⁹ De moderne opvatting van pastoraat als individuele zielzorg is immers pas in de 19^e eeuw ontstaan, onder andere als gevolg van de modernisering en (daarmee samenhangend) de veranderde opvatting van het predikantswerk in kerk en wetenschap.¹⁰ In het nieuwe vakgebied van de praktische theologie werd de differentiatie van het ambtswerk zichtbaar.¹¹ Pastoraat werd een onderscheiden handelingsveld. Deze ontwikkeling is getypeerd als de ‘individualisering van de herderlijke zorg’. Het verschil met het pastoraat in Calvijns tijd zit juist in dit punt van de differentiatie. Dat er in die tijd nog geen sprake was van individualisering van het pastoraat impliceert echter niet dat Calvijn geen pastorale zorg aan de enkeling praktiseerde. Of dat het geval is, wordt hier onderzocht.

Dat in Calvijns tijd de zielzorg nog niet tot een afzonderlijk handelingsveld is gedifferentieerd, roept nog een andere voorvraag op: hoe kan het individuele pastoraat bij Calvijn dan als onderzoeksobject afgebakend worden?¹² Enerzijds omvat het pastoraat in die tijd de verschillende aspecten van het dienstwerk van de pastor, zoals verkondiging, onderwijs, (godsdiensstig-morele) opvoeding, huisbezoek en kerkelijke tucht. Het is algemene zielzorg, onderdeel van de regering der kerk door Gods woord. Anderzijds is het pastoraat een dimensie van al het predikantswerk. ‘Calvijn was overal zielzorger, in de prediking, op huisbezoek, op college, in zijn brieven’, zo merkt Wilhelm Kolfhaus op.¹³ Volgens Jean-Daniel Benoît vormt de herderlijke zorg voor het heil van de ziel de ‘wezenlijke eenheid’ van Calvijns werk.¹⁴ We kunnen Calvijns zielzorg dus vanuit verschillende perspectieven onderzoeken. Daarbij kunnen we nagaan welke aspecten kenmerkend zijn voor het individuele pastoraat. Met deze focus lees ik hier Calvijns geschriften.

Het doel van dit onderzoek is bij te dragen aan een meer realistisch beeld van

9 D. Willis-Watkins, ‘Calvin’s theology of pastoral care’, in: *Calvin Studies VI* – Papers ed. by John Haddon Leith, Davidson College 1992, 137.

10 D. Bos, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland*, Amsterdam 1999.

11 Heitink, *Pastorale zorg*, 15-19. Vgl. dez., ‘De opkomst van de moderne pastor’, *Praktische Theologie* 2000/4, 8-12.

12 Ziemer, *Seelsorgelehre*, 49; 62-65.

13 W. Kolfhaus, *Die Seelsorge Johannes Calvins*, Neukirchen 1941, 43.

14 J.D. Benoît, ‘Pastoral Care of the Prophet’, in: J.T. Hoogstra, *John Calvin, Contemporary Prophet*, Grand Rapids 1959, 51-67. 51. Vgl. zijn monografie: *Calvin, directeur d’âmes: contribution à l’histoire de la piété réformée*, Straatsburg 1947.

Calvijn als pastor. Het belang daarvan zie ik niet alleen in de bijdrage aan de geschiedenis van de pastorale zorg, maar ook aan de verheldering van de theologische en normatieve aspecten van die zorg. Calvijns pastorale praktijk en theologie vormen immers niet alleen een vernieuwing van de pastorale zorg in zijn tijd, maar zijn wat mij betreft ook een inspiratiebron hiervoor in onze tijd.

Teksten over individueel pastoraat

De vraag is nu waar en wat Calvijn schrijft over het individuele pastoraat en hoe deze praktijk onderscheiden kan worden van andere manieren van doen. Voor een antwoord op deze vragen kies ik twee invalshoeken, te weten het dienstwerk van de pastor en de persoonlijke schuldbelijdenis. Vervolgens zal ik nagaan hoe de pastorale praktijk eruit ziet in de notulen van het consistorie en in Calvijns brieven.

Het dienstwerk van de pastor

Een eerste aanwijzing voor individueel pastoraat bij Calvijn vinden we in zijn opvatting van het dienstwerk van de pastor.¹⁵ Hoewel het pastoraat verweven is in de algemene herderlijke zorg van het ambt, is er bij Calvijn ook sprake van een differentiatie in de *taken* van de pastor. Vooral het veelvuldig gebruikte onderscheid tussen het openbare en het particuliere handelen van de pastor is hierbij belangrijk. Ik noem vier plaatsen die in dit verband relevant zijn en vergelijk deze vervolgens met de taakomschrijving in de *Institutie*.

Bij de bespreking van het dienstwerk van de pastor noemt Calvijn in de Kerkorde van 1541 vier taken: de verkondiging van Gods Woord, het persoonlijke onderhoud, de bediening van de sacramenten, en de kerkelijke tucht.¹⁶ De eerste twee taken (verkondiging en gesprek) worden weliswaar

---

15 A. Ganozy benadrukt in *Ecclesia Ministrans. Dienende Kirche und kirchliche Dienst bei Calvin*, Freiburg 1968 het dienstkarakter van het ambt bij Calvijn. Omdat God voor de kerkregering gebruik maakt van de dienst van mensen (*Inst.* IV.3.1) past Calvijn het woord 'diaken' ook in algemene zin toe op de ambtsdrager, met name de herder, als dienaar (Ganozy, *a.w.*, 178-180). Zie ook de preek over 1 Tim. 3, 6-7: 'Il est vray qu'en general tous offices d'Eglises sont nommez Diaconies, c'est à dire ministeres ou services: car les pasteurs ne sont point ordonnez ne choisis pour dominer' (CO 53, 289).

16 Calvijn, *Ordonnances ecclésiastiques* (1541), CO 10, 17: 'Quant est des pasteurs [...], leur office est d'annoncer la parole de dieu pour endoctriner, admonester, exhorter et reprendre tant en publicq comme en particulier, administrer les sacremens et faire les corrections fraternelles avec les anciens et comys'. Voor een uitwerking van de vier taken, zie: M. Ryan, 'The pastoral theology of John Calvin', *The Burning Bush* 6/1 (January 2000), 32-47. Ook W.S. Reid onderscheidt deze vier taken in 'John Calvin, Pastoral Theologian', *The Reformed Theological Review* 41/3 (1982), 68-70.

niet inhoudelijk onderscheiden, omdat het in beide gevallen gaat om verkondiging. Om die reden tellen sommigen in de tekst van de Kerkorde drie taken, net als in de *Institutie* (zie onder).¹⁷ Calvijn maakt echter wel een functioneel onderscheid wat betreft het adres: de verkondiging geschiedt enerzijds openbaar, in de eredienst (*'en publique'*) en anderzijds persoonlijk, thuis (*'en particulier'*). Zo bezien is het zinvol om vier taken te onderscheiden.

Dezelfde vier taken zijn al te herkennen in de Catechismus van 1537, waar van de pastores wordt gezegd dat ze 'het volk moeten onderwijzen in de zuivere leer, zowel in het openbaar als privé (*publice privatimque*), de sacramenten moeten bedienen en door hun goede voorbeeld allen moeten leren een heilig en rein leven te leiden'.¹⁸ Ook hier zien we het onderscheid in adres tussen de 'openbare en persoonlijke' verkondiging. Wilhelm Niesel spreekt om die reden van de 'zweifachen Pflichten' van de pastor.¹⁹ In het kerkordeartikel over de visitatie van predikanten en gemeenten wordt dit tweevoudige onderscheid toegepast in de vraag of de predikant 'net zo ijverig is in de prediking als in het ziekenbezoek en de persoonlijke vermaning (*admonester en particulier*) van hen die dat nodig hebben'.²⁰ De individuele vermaning wordt hier genoemd in het verlengde van het ziekenbezoek, waardoor het een pastoraal accent krijgt.

In de regeling van het ziekenbezoek, die is opgenomen in het Dienstboek (*La forme des prières*, 1542)²¹, vinden we de tweevoudige plicht ook terug: de dienst van de pastor houdt niet alleen in dat hij het volk in het openbaar (*publiquement*) onderwijst 'maar ook dat hij, voor zover hij dat kan, een ieder persoonlijk (*en particulier*) vermaant, aanspoort, berispt en troost'.²² Bij het persoonlijke gesprek wordt in deze instructie de nadruk gelegd op de pastorale aanleiding: 'Een mens heeft de grootste behoefte aan de geestelijke leer van onze Heer wanneer hij door onze Heer bezocht wordt met leed, of het nu gaat om ziekte of om andere moeilijkheden'. Het troosten (hier vijf keer genoemd)

---

17 B.v. Ganozy, *Ecclesia Ministrans*, 274-290.

18 CO 5, 351, hier gec. in de Ned. vertaling uit R. Reeling Brouwer, *De handzame Calvijn*, Amsterdam 2004, 122.

19 W. Niesel, 'Calvin über die Pflichten des Pastors', *Reformierte Kirchenzeitung* 121 (1980), 42-43. 42.

20 CO 10, 47.

21 CO 6, 161 v.v. Voor de regeling voor het ziekenbezoek, zie: *a.w.*, 208-209.

22 *A.w.*, 209: 'L'office d'un vray et fidele Ministre est, non seulement d'enseigner publiquement le peuple [...], mais en tant que faire se peut, d'admonester, exhorter, reprendre et consoler un chascun en particulier. Or, le plusgrand besoing, qu'a iamais affaire l'homme de la doctrine spirituelle de nostre Seigneur, est quand il est visité de nostre Seigneur en afflictions, soit de maladies, ou aultres mauix, principalement à l'heure de la mort [...]'.

is daarbij de belangrijkste pastorale functie en de pastor doet dat in het bijzonder met ‘het woord van de Heer’. Daarvoor gebruikt hij de Bijbel niet in het algemeen, maar hij kiest die ‘getuigenissen uit de Bijbel’ die geschikt zijn.²³ Calvijn werkt dat zo uit dat pastores moeten aansluiten bij de situatie en de gemoedstoestand van de zieke. Hij onderscheidt bij wijze van voorbeeld enkele mogelijke situaties, zoals levensbedreigende ziekte, doodsangst, een zekere onverschilligheid over de zonden of juist verslagenheid en verontrusting. In elke situatie moet de pastor overwegen welk middel het best aansluit bij het gevoel (‘affection’) van de zieken en lijdenden om hen te troosten.²⁴ Als ze daarvoor ook lichamelijk getroost of geholpen moeten worden, dan moet de pastor ‘nergens op besparen, maar aan allen een waar voorbeeld van liefde tonen’.²⁵ Pastoraat gaat dan samen met diaconaat. We zullen aan de hand van de brieven nog zien hoe Calvijn het bezoeken van zieken en stervenden zelf praktiseerde.

Kortom: in deze teksten over de viervoudige taak van de pastor wordt de praktijk van het persoonlijke gesprek onderscheiden van de prediking enerzijds en de kerkelijke tucht anderzijds.

In de *Institutie* lijkt de taakomschrijving van de pastor iets anders bepaald te worden. In de ambtsleer (boek IV.3) noemt Calvijn bij het ambt van de herders (IV.3.6) slechts twee taken: verkondiging en bediening van de sacramenten.²⁶ Dat sluit aan bij de twee wezenskenmerken van de kerk.²⁷ Even verder noemt hij drie taken: onderricht in de ware vroomheid, sacramentsbediening en handhaving en uitoefening van de rechte tucht.²⁸ In deze driedeling zien we een weerspiegeling van de drie kenmerken van het welzijn van de kerk.²⁹

---

23 A.w., 208: ‘Et prendra les tesmoignages de l’Escripture à ce convenables’.

24 A.w: ‘Donc un bon et fidele Ministre aura à considerer le moyen, qu’il sera bon de prendre, pour consoler les patiens et affligez, selon l’affection qu’il verra en eulx, et le tout par la parolle de nostre Seigneur’.

25 A.w: ‘Et mesme, si le Ministre a quelque chose, dequoy il puisse aussi consoler et aider corporellement les paovres affligez, il n’y espargnera rien, monstrant à tous vray exemple de charité’.

26 CO 2, 780 v.

27 *Institutie*, Boek IV, resp. 1.9 en 3.9-10.

28 CO 2, 781.

29 Bij Calvijn is de tucht niet noodzakelijk voor het zijn van de kerk, maar wel voor het welzijn van de kerk. Voor dit onderscheid: J. Plomp, *De kerkelijke tucht bij Calvijn*, Kampen 1969, 122-128. Over Calvijns positie in deze tussen Straatsburg en Zürich, zie: R.M. Kingdon, ‘Calvin and Church Discipline’, in: E. Dommen & J.D. Brat (eds.), *John Calvin Rediscovered: The Impact of His Social and Economic Thought*, Louisville 2007, 25-31.

Het lijkt er dus op dat Calvijn hier de persoonlijke herderlijke zorg buiten beschouwing laat. Dat valt echter nog te bezien, want ook in de *Institutie* maakt hij in de genoemde taakomschrijving bij het onderricht in Gods Woord onderscheid tussen de openbare verkondiging (*in publico*) en de persoonlijke vermaningen (*privatus*).³⁰

Voor dit onderscheid beroept hij zich op Handelingen 20, 20. Daar betoogt Paulus in een toespraak tot de Efeziërs dat hij de gemeente heeft onderricht ‘in het openbaar en thuis’. In zijn commentaar merkt Calvijn daarbij op: ‘Christus heeft pastores niet aangesteld om alleen de gemeente in de openbare samenkomst te leren, maar om voor de afzonderlijke schapen (*singulas oves*) zorg te dragen’.³¹ Die zorg (*cura*) heeft als consequentie, zo legt Calvijn uit, dat gemeenteleden ‘de herders moeten ontvangen, zo dikwijls zij hen bezoeken’. Dit huisbezoek heeft hier een pastorale inhoud, zo blijkt uit de verdere toelichting: dat pastores ‘voor de afzonderlijke schapen zorg moeten dragen (*curent*)’, om de dwalenden en dolenden tot de schaapskooi terug te brengen, de verbrokenen en verbrijzelden te vertroosten (*consolident*), de zieken te genezen (*medeantur*), de kwetsbaren en zwakken bij te staan (*sublevent*). De pastor moet volgens Calvijn dus niet alleen verkondigen, maar ook begeleiden, helen en bijstaan, functies die in de praktische theologie worden ondergebracht bij de pastorale zorg.³²

Het is evenwel de vraag of Calvijns pastorale exegese in zijn commentaar op Handelingen ook meeklinkt in de taakomschrijving in de *Institutie*. We krijgen de indruk dat Calvijn in zijn leerboek een meer beperkte toepassing van de bijbeltekst beoogt door deze te verbinden met de kerkelijke tucht. Die indruk wordt versterkt door het betoog over de kerkelijke tucht in boek IV.12. Daar gebruikt Calvijn dezelfde bijbeltekst van Handelingen 20,20 als bewijspplaats voor de zogenaamde eerste fase van de tucht (IV.12.2). Hij stelt daar: de herders en de ouderlingen hebben ook de taak om het volk ‘van huis tot huis (*per singulas domos*) te vermanen en aan te sporen, wanneer de mensen niet

---

30 CO 2, 781. Ook bij de bespreking van de tucht (*Inst.* IV.12.1-2) maakt Calvijn onderscheid tussen openbaar (*ad populum*) en persoonlijk (*privatum*). Bij dit laatste noemt hij ook het huisbezoek (*per singulas domos*, CO 2, 906).

31 CO 48, 462, comm. bij Hand. 20,20. Zie voor dit onderscheid tussen openbaar en ‘bij ieder persoonlijk aan huis’ ook het commentaar bij 1 Thess. 2,11: ‘Quare idem Paulus Act. 20, 26 mundum se profitetur a sanguine omnium: quia publice omnes et privatim singulos, domi admonere non cessaverit’ (CO 52, 150).

32 W.A. Clebsch & C.R. Jaekle, *Pastoral Care in Historical Perspective*, Englewood Cliffs 1964. Vgl. Heitink, *Pastorale zorg*, 127-147.

voldoende lering trekken uit het onderwijs aan allen in het algemeen'.³³

Hoe moeten we in deze interpretatiekwesitie tot een oplossing komen? Een eenduidig antwoord lijkt onmogelijk. Uit de tekst op zich is niet af te leiden welke connotaties Calvijn bij de taakomschrijving van de pastor in gedachten had. Mijns inziens hoeven de verschillende functies van het huisbezoek hier niet met elkaar in strijd te zijn. Het is aannemelijk dat het om accentverschillen gaat die het gevolg zijn van de context. Bij de bespreking van de kerkelijke tucht in de *Institutie* doelt Calvijn op slechts één functie van het huisbezoek uit meerdere, namelijk de vermanende functie. Dat is een taak van herders en ouderlingen samen, zo zegt hij hier nadrukkelijk. Deze tekst stond ook al in de editie van 1550 (§ 185). In de jaren 1552-1553 werkt Calvijn aan het tweede deel van zijn commentaar op Handelingen.³⁴ In de context van de exegetische vragen ook de andere functies van het huisbezoek de aandacht. Nog weer anders ligt het in de context van de ambtsleer waar Calvijn spreekt over de kerntaken van de pastor. De vraag om welke specifieke functies het gaat, is daarbij niet aan de orde; die vraag blijft open. Aangezien de ouderling hier buiten beschouwing blijft, ligt het voor de hand om aan te nemen dat Calvijn in zijn bespreking van het ambt van de pastor (IV.3) een breder arbeidsveld op het oog had dan bij de bespreking van de tucht (IV.12).

Bij de bespreking van het dienstwerk van de pastor hebben we gezien dat het persoonlijk gesprek in de vorm van het huisbezoek één van zijn vier taken is, te onderscheiden van de kerkelijke tucht. Naast deze twee kan nog een derde functie onderscheiden worden: die van het opzicht. Deze functie is verbonden met de viering van het avondmaal. In Straatsburg heeft Calvijn in 1540 zulke persoonlijke gesprekken voorafgaand aan het avondmaal als geloofsonderzoek (*probatio*) al ingevoerd naar aanleiding van ongepast gedrag door Franse studenten. Hij schrijft daarover aan Farel: 'Toen ik met Pasen aankondigde dat wij de volgende zondag de Maaltijd zouden vieren, kondigde ik tegelijk af dat er niemand door mij toegelaten zou worden, die zich niet eerst aan een onderzoek (*probatio*) zou onderwerpen'.³⁵ Calvijn wekt hier de indruk dat hij voor dit onderzoek persoonlijke gesprekken voert. In Genève besloot de Raad in 1550 tot de instelling van het jaarlijkse huisbezoek ten

---

33 *Inst.* IV.12.2 (CO 2, 906). Ned. vertaling: C.A. de Niet, *Institutie*, Houten 2009, Deel II, 418.

34 Voor de datering zie: W. de Greef, *Johannes Calvijn, zijn werk en geschriften*, Kampen 20062, 122.

35 Brief 214 aan Farel d.d. 04-04-1540: 'Quoniam temere ad coenam irrumpebant multi: quum die paschatis edicerem futuram nobis coenam proximo die dominico, simul denunciavi, neminem admissum iri a me, qui non prius se ad probationem obtulisset', CO 11, 31.

behoefte van het opzicht.³⁶ De regeling daarvan is uiteindelijk opgenomen in de Kerkorde van 1561 met de bepaling dat dit huisbezoek plaats vindt voorafgaand aan de avondmaalsviering op Pasen.³⁷ De bedoeling ervan, zo schrijft Calvijn aan Olevianus in Heidelberg, is een eenvoudig geloofsonderzoek, waarbij wordt nagegaan of men wel weet wat het fundament van zijn heil is en of men in vrede met elkaar leeft.³⁸ Dat sprak in het overbevolkte Genève in die tijd niet vanzelf.³⁹ Het verschil met het huisbezoek in het kader van de tucht is dat daar een concrete aanleiding voor moet zijn in de vorm van onbetamelijk gedrag dat vermaning behoeft.⁴⁰

Persoonlijke schuldbelijdenis

Behalve in de richtlijnen voor het dienstwerk van de pastor is individueel pastoraat ook aan de orde bij de bespreking van de persoonlijke schuldbelijdenis (de protestantse vernieuwing van de biecht) en de sleutelmacht, dat wil zeggen de verkondiging van de vergeving der zonden.⁴¹ Zoals bekend hadden de reformatoren scherpe kritiek op de vorm die de biechtpraktijk in de middeleeuwen in de kerk had gekregen, maar zij erkenden wel het belang van schuldbelijdenis en vergeving. Calvijn onderscheidt drie vormen: de schuldbelijdenis in het hart (verborgen), in de eredienst (openbaar) en jegens elkaar (persoonlijk). In verband met het individuele pastoraat is die derde vorm hier van belang. Calvijn noemt twee varianten.

De eerste variant (op basis van Jacobus 5,16) is een vorm van onderling pastoraat en houdt in 'dat wij elkaar met raad en troost kunnen bijstaan als wij onze zwakheden aan elkaar bekennen'.⁴² Iedereen is vrij om zelf te bepa-

36 T. Beza, *Vita Calvini*, CO 21, 142. Vgl. J. Plomp, *a.w.*, 194.

37 Kerkorde 1561, CO 10, 116.

38 Brief 3272 aan Olevianus d.d. 09-11-1560. Calvijn schrijft dat dit geloofsonderzoek alleen de nieuw-ingekomenen betreft. Bij de lidmaten werd alleen nagegaan 'of het in hun huis ordelijk en vreedzaam toegaat; of er geen ruzie met de burens is; of er geen dronkenschap gevonden wordt, en of men niet traag of nalatig is in het regelmatig bezoeken van de prediking', CO 18, 236.

39 R.M. Kingdon, 'Calvin and the Family: The Work of the Consistory in Geneva', *Pacific Theological Review* 17/3 (1984), 5-18.

40 'Dat houdt in dat iemand die niet uit eigen beweging doet wat hij moet doen, of die zich onbetamelijk gedraagt of niet zo netjes leeft of iets laat gebeuren wat berisping verdient, zich laat waarschuwen', *Inst.* 4.12.2, vert. De Niet, *a.w.*, Deel II, 418.

41 Resp. in *Inst.* III.4.9-14 en *Inst.* IV.1.22; IV.11.1-2; IV.12.1-7. Zie Ph.J. Huijser, *Biecht en private zondebelijdenis. Een onderwerp uit de christelijke zielzorg*, Kampen 1980.

42 *Inst.* III.4.12, vert. De Niet, *a.w.*, Deel I, 618: '[Sentit enim] ut nostras infirmitates alter alteri detegentes, consilio et consolatione mutua nos iuvemus', CO 2, 465 v.

len met wie in de gemeente men zo'n pastoraal gesprek het liefst wil voeren. In navolging van Luther en Bucer meent Calvijn dat alle christenen de plicht hebben om elkaar wederzijds te vermanen, te troosten en te sterken in het geloof. Toch vindt hij dat je daarvoor het beste de eigen pastor kunt uitkiezen, omdat het tot diens taak behoort. Hij is immers aangesteld om te getuigen van de vergeving.⁴³ Ook bij de schuldbelijdenis heeft de pastor dus een tweevoudige taak 'om zowel in het openbaar als persoonlijk (*et publice et privatim*) Gods volk te troosten met het onderwijs van het Evangelie'.⁴⁴ Daarom wordt gelovigen dringend aangeraden om persoonlijk in gesprek te gaan met hun pastor, als zij zich benauwd voelen door het besef van zonden, om er op die manier weer bovenop te komen en getroost te worden. Hier klopt het hart van Calvijns zielzorg, de 'zoete kern onder de harde schil': de rust van het geweten.⁴⁵ Het persoonlijke gesprek is niet alleen nodig om door de schuldbelijdenis het geweten ruimte te geven, maar ook met het oog op de vergeving. Wie ondanks de genadeverkondiging in de eredienst toch nog twijfelt over de vergeving, doet er goed aan dat hij 'de onzichtbare wond van zijn ziel aan zijn herder bekend maakt'. Dan kan de pastor 'tot hem in het bijzonder' het woord van de vergeving richten. Zo kan iemand 'zijn hart tot rust brengen'.⁴⁶ Want, zo stelt Calvijn elders, 'er zijn ook heel veel mensen die, gezien hun persoonlijke moeite, een eigen vorm van verzoening behoeven'.⁴⁷ Op grond van dit betoog concludeert Ph.J. Huijser terecht dat Calvijn voorstander was van incidentele gelegenheidsgesprekken onder vier ogen, naast het huisbezoek.⁴⁸ Zulke gesprekken zijn gericht op verzoening en troost.

De tweede soort van persoonlijke schuldbelijdenis (op basis van Matteüs 5,23 v.) is een vorm van onderlinge verzoening voor het geval er in de relatie

43 In *Inst.* IV.1.22 spreekt Calvijn, met een beroep op Paulus, iets breder over ouderlingen en opzieners ('presbyteri vel episcopi') aan wie de sleutelmacht (vergeving van zonden) is toevertrouwd.

44 *Inst.* III.4.12, vert. De Niet, *a.w.*, 619, CO 2, 466. Ook in *Inst.* 4.1.22 maakt Calvijn i.v.m. de sleutelmacht dit onderscheid tussen openbare en persoonlijke vergeving ('tam publice quam privatim').

45 Scholl, 'Calvin', 117. Vooral Benoît wijst in meerdere publicaties op dit doel van Calvijns pastoraat: gelovigen 'vrede en rust voor het geweten' brengen in de nood van hun leven en van de tijd.

46 *Inst.* III.4.14, De Niet, Deel 1, 621, CO 2, 468: 'Idem si pastori suo secretum animi vulnus aperuerit, atque illam evangelii vocem peculiariter ad se directam audierit: remittuntur tibi peccata tua, confide (Matth. 9, 2), animum confirmet ad securitatem [...]'.
 47 *Inst.* IV.1.22, De Niet, Deel 2, 235.

48 Huijser, *Biecht*, 186 v.

‘door onze schuld een barst gekomen is’.⁴⁹ Hier gaat het ook wel om rust in het geweten, maar ‘het voornaamste doel is toch dat harten met elkaar in de band van vrede verenigd worden doordat uit de weg geruimd wordt wat wrevel wekt’.⁵⁰ Om die reden acht Calvijn zulk onderling pastoraat zeer gewenst wanneer gemeenteleden willen deelnemen aan het avondmaal, maar het is duidelijk dat dat niet de enige aanleiding is voor pastorale gesprekken.

Kenmerken

Uit de besproken teksten wordt duidelijk dat Calvijn het individuele pastoraat beschouwt als een afzonderlijke taak van de pastor. Wat betreft de vorm gaat het zowel om persoonlijk huisbezoek als om het biechtgesprek bij de predikant. Daarnaast kent Calvijn het onderlinge pastoraat een belangrijke rol toe in het gemeentelven. Rest nog de vraag hoe deze praktijk van het individuele pastoraat (*cura*) onderscheiden kan worden van andere manieren van doen, in het bijzonder de kerkelijke tucht (*disciplina*). Beide vormen van zielzorg zijn immers op elkaar betrokken, omdat zij samen onderdeel zijn van de kerkregering met als doel de opbouw van de gemeente en de vorming van het christelijke leven. Beide dienen ertoe om de gelovigen als leden van het lichaam van Christus bijeen te houden, zoals ‘spieren die ervoor zorgen dat de lichaamsdelen, ieder op de eigen plaats, onderling verbonden blijven’.⁵¹ Met het oog op dit doel overlappen beide werksoorten elkaar, zowel in vormgeving (beide kunnen immers aan huis plaatsvinden) als in inhoud (in beide kan vermaning ter sprake komen).

De individuele zielzorg is inhoudelijk dus niet scherp te onderscheiden van de kerkelijke tucht, maar er is met het oog op de praktische uitvoering wel een functioneel onderscheid. De tucht is in functie beperkt tot vermaning met de bedoeling om de gemeente bij de les te houden (de *doctrina*), maar is breder in de uitvoering, die drie fasen kent. In de derde fase kan de tucht uitmonden in de publieke gestalte van het verschijnen voor het consistorie.⁵² Omgekeerd is het huisbezoek door het persoonlijke contact beperkter in uitvoering, maar breder in de functie en in dat opzicht verwant aan het zieken-

49 *Inst.* IV.1.22: ‘caritas quae nostra culpa dissilierit’.

50 *Inst.* III.4.14, vert. De Niet, *a.w.*, Deel 1, 619: ‘quia etsi tunc quoque conscientiae paci consulitur, praecipuus tamen finis est ut sublato odio inter se uniantur animi vinculo pacis’, CO 2, 467.

51 *Inst.* IV,12.1, vert. De Niet, *a.w.*, Deel 2, 418, CO 2, 905.

52 *Inst.* IV.12.2. Vgl. Plomp, *a.w.*, 100 v.v.

bezoek. De herderlijke zorg omvat meer dan vermanen en beoogt ook hulp, begeleiding, troost, bemoediging en verzoening. Met behulp van deze kenmerken is het mogelijk het individuele pastoraat als afzonderlijke praktijk bij Calvijn en daarmee ook als praktisch-theologisch onderzoeksobject te onderscheiden: enerzijds als dimensie in het dienstwerk van de pastor met een specifiek pastorale functie en anderzijds als handelingsveld in de gestalten van persoonlijk en onderling pastoraat.

Pastorale praktijk

Op verschillende manieren heeft Calvijn het persoonlijke pastoraat zelf gepraktiseerd. We weten dat uit het getuigenis van Nicolas des Gallars, een vriend van Calvijn die ook twaalf jaar (1544-1557) zijn collega en secretaris was in Genève. Vijftien jaar na zijn dood gedenkt Des Gallars zijn collega als 'die voortreffelijke en vrome pastor van de kerk'. Des Gallars zegt over Calvijns pastoraat onder andere: 'met wat voor getrouwheid en wijsheid stond hij iedereen met raad en daad bij; met wat voor vriendelijkheid en voorkomendheid ontving hij allen die zich tot hem wendden; [...] hoe bekwaam loste hij zowel persoonlijke als algemene moeilijkheden en problemen die hem voorgelegd werden op; met wat voor zachtmoedigheid troostte hij de terneer-geslagenen en richtte hij de bedroefden en gebrokenen op'.⁵³ Des Gallars noemt hier als functies bijstaan, gastvrijheid bieden, helpen, troosten en steunen. Dat komt vrij nauwkeurig overeen met Calvijns uitleg van het huisbezoek in zijn commentaar op Handelingen 20.

Om dit getuigenis concreet te maken proberen we tot slot Calvijn als pastor aan het werk te zien. Deze praktijk wordt beschreven in de notulen van de bijeenkomsten van het consistorie en in de verslagen van zijn huisbezoeken die Calvijn in een aantal brieven heeft opgenomen. Een uitvoerige analyse is in dit verband niet mogelijk, maar een enkele illustratie kan volstaan om een beeld op te roepen van Calvijn als pastor.

Consistorie

Het Geneefse consistorie, als vervanger en opvolger van het bisschoppelijk gerecht, maar pas ingesteld in 1542 op basis van de kerkorde van 1541, behandelde wekelijks op donderdagavond morele en lichtere civiele kwesties.

---

53 CO 36, Prolegomena commentaar op Jesaja. Hier gec. naar de vertaling van W.A. de Groot en J.F. Wijnhoud, *Verklaring van de Bijbel door Johannes Calvijn. De profeet Jesaja, deel 1*, Kampen 1985, 5. Vgl. de opmerking van Colladon in zijn biografie: 'il ne defaillloit point en la visitation des malades, aux remonstrances particulieres' (CO 21, 66).

Dankzij de publicatie van de notulen onder leiding van Robert Kingdon vanaf 1996 zijn deze verslagen beter toegankelijk geworden.⁵⁴ Voor die tijd zou men om twee redenen niet snel geneigd zijn om de bijeenkomsten van het consistorie in verband te brengen met individueel pastoraat. De eerste reden is de beeldvorming van het consistorie. Als gevolg van de slechte toegankelijkheid richtten historici in het verleden de aandacht vooral op een beperkt aantal spectaculaire gevallen waarin mensen zware straffen werden opgelegd. Daardoor ontstond het beeld van het consistorie als een rechtbank, of zelfs een inquisitie.⁵⁵ Een tweede reden betreft de omvang van het consistorie. Het bestond uit ongeveer vierentwintig leden, voor de helft leken, gekozen als ouderling en voor de andere helft de predikanten, onder voorzitterschap van één van de vier burgemeesters ('syndici'). In die situatie kan men moeilijk spreken van individueel pastoraat.

Het onderzoek van de notulen sinds 1996 laat echter een genuanceerder beeld zien. Hoewel de bijeenkomsten van het consistorie een onderdeel vormen van de tuchtprocedure die Calvijn in de *Institutie* beschrijft (hij spreekt zelf van een 'rechtbank van de kerk')⁵⁶ en dus gericht zijn op de controle en verbetering van het gedrag, gaat het in veel gevallen niet om bestraffing, maar om de vorming van het christelijke leven en de ordening van de geloofs-gemeenschap. Daarbij speelt de pastorale functie van de schuldbelijdenis een belangrijke rol, gericht op berouw, vergeving en verzoening. Om die reden is het consistorie volgens Kingdon eerder te typeren als 'een verplichte vorm van counseling (raadgeving)' dan als een rechtbank.⁵⁷ Daar komt bij dat ondanks het collegiale karakter van het consistorie Calvijn in deze bijeenkomsten vaak de woordvoerder is waardoor de hoorzitting kenmerken van een

---

54 R.M. Kingdon e.a. (eds.), *Registres du Consistoire de Genève au temps de Calvin*, Genève 1996 e.v. Over de werkwijze van het consistorie: R.M. Kingdon, 'A New View of Calvin in Light of the Registers of the Geneva Consistory', in: W.H. Neuser & B.G. Armstrong (eds.), *Calvinus Sincerioris Religionis Vindex*, Kirksville 1997, 21-33. J. Witte Jr. & R.M. Kingdon, *Courtship, Engagement, and Marriage*, Grand Rapids 2005, 14-16; 62-79.

55 Kingdon, 'A New View of Calvin', 23.

56 *Inst.* IV.12.2: 'Iudicium ecclesiae' (CO 2, 906). Na de persoonlijke, broederlijke vermaning vormt het verschijnen voor het consistorie de tweede fase van de kerkelijke tucht, waarop eventueel bij verachting van de kerkelijke vermaning de excommunicatie als derde fase kan volgen.

57 A.w.: 'The Consistory was closer to an obligatory counseling service than to a court'. Selderhuis (dez., *Calvijn*, 160) stelt: wie voor de kerkenraad kwam, 'verscheen niet voor de rechterstoel maar in de biechtstoel'.

persoonlijk gesprek kan krijgen.⁵⁸ H. Selderhuis typeert de rol van Calvijn in zulke situaties als mediator die optreedt om geschillen te beslechten en mensen te vermanen.⁵⁹ Uit de notulen valt op te maken dat Calvijns inbreng in belangrijke mate bestond uit het zorgvuldig luisteren naar het verhaal van de gedaagden, in het beroep op de juiste Bijbelplaatsen om de hoorders te overtuigen en tot berouw te bewegen, in het adviseren en aansporen met betrekking tot de verbetering van het gedrag, in het bevorderen van verzoening en in het formuleren van de uiteindelijke vermaning.⁶⁰ Een verdere inkleuring van Calvijns pastorale rol op basis van de notulen is tot nu toe nauwelijks mogelijk doordat de naam van de sprekers meestal niet wordt vermeld en de raadgevingen het karakter dragen van collegiaal genomen besluiten. Daarbij komt als bezwaar dat we Calvijns pastoraat hier voornamelijk leren kennen onder het negatieve voorteken van probleemoplossing, vermaning en (over de jaren heen in toenemende mate) geestelijke bestraffing.⁶¹

Ziekenbezoek

Uit zijn brieven kunnen we ons beter een beeld vormen van Calvijns pastorale handelen en wel op twee manieren. Veel van zijn brieven hebben een pastoraal karakter, zowel wat betreft het doel als de inhoud.⁶² Dit briefpastoraat deed hij ten behoeve van groepen (zoals de gevangenen in Lyon in 1552-1553), van gemeenten (zoals verschillende Franse gemeenten vanaf de jaren vijftig) en van enkelingen. Van dat laatste is vooral de troostbrief aan de heer De Richebourg naar aanleiding van het overlijden van diens zoon Louis, huisgenoot van Calvijn in Straatsburg, een indrukwekkend voorbeeld, dat ook

---

58 Kingdon relateert de opmerking van Nicolas Colladon in diens biografie *Vie de Calvin*, dat Calvijn alle uitspraken deed ('et faisoit toutes les remonstrances', CO 21, 66), maar meent wel dat er een belangrijke kern van waarheid in zit; Calvijn was in veel gevallen wel de woordvoerder van het consistorie. Zie Kingdon, 'A New View of Calvin', 24; dez., 'Calvin and Church Disciplin', 26.

59 Selderhuis, *Calvijn*, 159.

60 Reconstructie op basis van de weergave van Kingdon, 'A New View of Calvin', 24 v.v., waar hij ook enkele voorbeelden weergeeft, die worden aangehaald door Selderhuis, *Calvijn een mens*, 159 v.

61 Witte & Kingdon, *Courtship, Engagement, and Marriage*, 71-77 laat zien dat tussen 1546 en 1557 het aantal straffen met de ban toeneemt van 5 op 309 gevallen (= 1,6 %) tot 114 op 566 gevallen (= 20,1 %).

62 Over het gevarieerde karakter van de brieven: De Greef, *Johannes Calvijn*, 273-276; M.G.K. van Veen en F. van Stam, 'Brieven', in: Selderhuis, *Calvijn. Handboek*, 248-257. Over Calvijns pastoraat d.m.v. zijn brieven, zie Benoît, *Calvin, directeur d'âmes*.

vaak wordt weergegeven.⁶³ Zulke brieven zijn een vorm van individueel pastoraat, maar dan zonder het aspect van de persoonlijke ontmoeting en het gesprek. Daarop is hier nu juist mijn belangstelling gericht.

Daarom geef ik meer aandacht aan de andere manier en die betreft de gevalsbeschrijvingen in Calvijns brieven. Deze hebben tot nu toe minder aandacht gekregen.⁶⁴ Meer dan eens doet Calvijn in zijn brieven verslag van zijn pastorale bezoeken en gesprekken. Op die manier krijgen we van zeer nabij een beeld van zijn pastorale praktijk. Het beeld is fragmentarisch en subjectief, geladen met de opvattingen van Calvijn, maar tegelijk krijgen we de indruk dat hij zijn best doet om de situatie zorgvuldig en met oog voor details te beschrijven. Bijzonder waardevol voor het beeld van Calvijns individuele pastoraat zijn die brieven waarin hij vertelt over zijn bezoek aan zieken.⁶⁵ Drie bekende gevalsbeschrijvingen betreffen het ziekbed van de neef van Farel (1538), de burgermeester Amy Poral (1542) en Anne de la Vacquerie (1549). Hieraan ontleen ik enkele kenmerken van Calvijns pastorale zorg.⁶⁶

Allereerst valt op hoeveel aandacht Calvijn besteedt aan de weergave van de woorden en het gedrag van de zieke. Daarmee bewijst hij de ontvangers van de brieven een dienst, maar het getuigt ook van zijn aandachtige waarneming en van het serieus nemen van de ander. Hij doet verslag van hun woorden en getuigenissen, soms in letterlijke citaten, maar geeft ook aandacht aan de non-verbale aspecten van de communicatie. Bij Poral merkt hij dat deze kort voor het sterven bij het spreken gehinderd wordt door zijn keel en daarom verzoekt hij hem om zichzelf verder niet te forceren. Van Anne de la Vacquerie schrijft hij dat ze op een bepaald moment Psalm 51 begint te zingen 'met een luide en heldere stem, zij het niet zonder moeite'.⁶⁷ Hij vertelt hoe ze even later zijn hand pakt om hem te laten delen in haar dankbaarheid

---

63 Brief 295 d.d. april 1541, CO 11, 188-194; Scholl, 'Calvin', 110-112; McKee, *John Calvin*, 293-301.

64 Kolfhaus, *Seelsorge*, 132 v., bespreekt kort Calvijns pastoraat aan stervenden, resp. aan zijn eigen vrouw en aan Poral. In dez., 'Calvins Seelsorge an einem Sterbebett', *Reformierte Kirche* 2/3 (1941), 12, bespreekt hij het pastoraat aan Anne de la Vacquerie. Zie onder.

65 Benoît ('Pastoral Care of the Prophet', 61) merkt over Calvijns pastorale denken o.a. op: 'We find it, it goes without saying, in his visits, particularly in those which he pays to the sick and to the dying, upon whom unusual texts shed their light'.

66 Brief 136 aan Farel d.d. 20-08-1538 (CO 10, 235-237) over bezoek aan diens door de pest getroffen neef; brief 402 aan Farel d.d. 16-06-1542 (CO 11, 408-410) over bezoeken aan Amy Poral; en brief 1179 aan mevrouw De Cany d.d. 29-04-1549 (CO 13, 244-248) over bezoeken aan Anne, de vrouw van zijn vriend Laurent de Normandie.

67 CO 13, 246: 'et continua a haulte voix et forte, non sans grand peine'.

dat God haar naar Genève had gebracht. Hij merkt ook op dat ze tijdens het gesprek veel last van maagpijn had. Aan het eind kan ze niet meer spreken, maar dan vertelt 'haar gelaatsuitdrukking hoe vastberaden ze haar aandacht vestigde op zowel de gebeden als de aansporingen die men gaf'.⁶⁸ Als Calvijn tot slot heeft gebeden en weer opstaat, 'draait ze haar ogen naar ons toe, alsof ze ons opdraagt te volharden in het bidden en het troosten van haar'.⁶⁹

De inhoud van de gesprekken is gevarieerd. Zo vertelt hij over een lang gesprek bij Poral waarbij zij over allerlei zaken (*de rebus variis*) hadden gesproken. Andere gesprekken gaan over de kerk, de ziekte en de hoop op herstel, of over het geleefde leven, maar Calvijn besteedt in zijn beschrijvingen de meeste aandacht aan de geestelijke onderwerpen. Met de neef van Farel spreekt hij over het gebed, met Poral over kruis en genade van Christus en de hoop van het eeuwige leven, met Anne over de inhoud van het geloof. Deze geloofsgesprekken zijn geen eenrichtingverkeer, maar wederkerig. Zowel de pastor als diens gesprekspartner spreken over en in het geloof met elkaar en getuigen daarvan. De bezochten troosten de bezoekers evenzeer als andersom.

De inbreng van Calvijn als pastor bestaat uit meerdere handelingen. Hij luistert naar het verhaal van de ander. Hij voert gesprekken, zoals we zagen. Hij brengt het geloof of de Bijbel ter sprake en het valt op dat hij meer dan eens opmerkt dat hij dat kort doet, met enkele woorden (*pauca verba*).⁷⁰ Daarbij kiest hij woorden, 'die me geschikt lijken', zoals hij zelf zegt, dus afgestemd op de persoon en de situatie. Dat is in overeenstemming met zijn eigen, eerder genoemde richtlijn voor het ziekenbezoek.⁷¹ Tijdens het bezoek spreekt hij enkele gebeden uit, dus niet alleen aan het slot. Het gesprek wordt vaak ook besloten met gebed. Farel's neef vraagt daar zelf om, hij roept Calvijn ervoor terug in zijn kamer. Wellicht kunnen we daaruit afleiden dat dit afsluitende gebed voor de jongelinge Calvijn geen vaste gewoonte was.

---

68 A.w., 247: 'Quant la parole luy fust faillye, elle ne laissa pourtant de parler de son visaige, monstrant signe combine elle estoit ententive tant aux prieres quaux admonitions quon luy faisoyt'.

69 A.w.: 'Comme ie me levoye, elle tourna ses yeux sur moy, comme se recommandant a ce quon perseverast a prier et a la consoler'.

70 Zo in het gesprek met Poral, CO 11, 408. Bij het bezoek aan Anne de la Vacquerie brengt hij af en toe enkele woorden in ('Ientrelassoys par fois quelques motz', CO 13, 246).

71 CO 13, 246: 'Ientrelassoys par fois quelques motz, selon quil me sembloyt estre expediënt'. Bij het ziektbed van zijn vrouw geeft Calvijn een aansporing 'quae temporu congruere videbatur adieci', CO 13, 228.

Tot slot is het kenmerkend voor deze bezoeken aan het ziekbed dat Calvijn als pastor niet alleen handelt. Een gesprek met Poral eindigt met gezamenlijk gebed (*concepimus orationem*). Ook bij het ziekbed van Idelette, Calvijns vrouw wordt gezamenlijk gebeden; zij vraagt daar zelf ook om. Idelette bidt ook zelf, Calvijn geeft haar gebed woordelijk weer. Anne de la Vacquerie zingt een psalm. Zo krijgt rond het ziekbed het individuele pastoraat het karakter van onderling pastoraat.

Conclusie

Met het oog op de regering van de kerk door Gods woord heeft Calvijn de pastorale zorg vorm gegeven op verschillende, elkaar deels overlappende manieren. Op basis van de analyse van zijn opvatting van het dienstwerk van de pastor, van zijn pleidooi voor de persoonlijke schuldbelijdenis en van zijn richtlijnen voor het ziekenbezoek concluderen we dat het individuele pastoraat één van die vormen is. Deze zorg kan onderscheiden worden van andere handelingen door het persoonlijke adres en door de pastorale functies van hulp, begeleiding, troost, bemoediging, raadgeving, vermaning en verzoening. De vele pastorale brieven, de gevalsbeschrijvingen van Calvijns eigen pastorale praktijk en het getuigenis van zijn tijdgenoten maken duidelijk dat dit individuele pastoraat een belangrijk plaats inneemt bij Calvijn.